

**КЕРАМІЧНІ ПЛИТКИ ДЛЯ ОЗДОБЛЕННЯ ДОЛІВОК ХРАМІВ
У МІСТАХ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА XI–XIV ст.:
історія дослідження**

Святослав Терський

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет «Львівська політехніка»
tersky@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0177-8087>

© Терський Святослав, 2019

Храми на Русі XI–XIV ст. – репрезентанти міст та міської культури. Важливим елементом їхнього оздоблення були різноколірні полив'яні керамічні плитки. Їх почали використовувати ще на початках храмового будівництва в Україні. Протягом тривалого існування долівки у храмах зазнавала неодноразового перенастилення. На Волині, де храмова архітектура традиційно взорувалася на київську, але були присутніми сильні впливи Заходу, формати долівкових плиток протягом XI–XIV ст. зазнають різноманітних змін.

Декоративне оздоблення долівок волинських храмів привертало увагу дослідників вже від перших розкопок, проведених у 1886 р. в Успенському соборі Володимира. Проте найкраще вивченими, завдяки розкопкам М. В. Малевської, на сьогодні є долівки храму св. Івана Богослова у Луцьку. Археологічні розкопки волинських міст вказують на значне поширення керамічних набірних підлог. Унаслідок впливам із Заходу у XIV ст. у Володимирі та Лучеську починають використовувати рельєфні плитки. Із занепадом Галицько-Волинської держави традиція використання різнокольорових плиток у храмах поступово занепадає. Узагальнений у статті археологічний матеріал вказує на складну історію цього елемента декорування храмів, яку належить детальніше вивчати.

Ключові слова: храми, керамічні плитки, Володимир, Лучеськ, М. В. Малевська.

**CERAMIC TILES FOR DECORATIONS OF THE FLOORS
OF CHURCH IN THE CITIES OF THE VOLYN' PRINCIPALITY
OF THE XI–XIV CENTURY:
history of research**

Sviatoslav Tersky

Institute of Humanities and Social Sciences
Lviv Polytechnic National University
tersky@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0177-8087>

© Tersky Sviatoslav, 2019

Rus temples in XI–XIV centuries are representatives of cities and urban culture. An important element of their ornamentation was multicolored glazed ceramic tiles. They were used at the beginning of the temple buildings in Ukraine. During a long-lasting existence the floor in the temples was repeatedly replaced. The temple architecture in Volyn traditionally imitated into Kiev one, but there were also strong influences of the West. The formats of floor tiles undergo various changes during the XI–XIV centuries.

Decorative ornamentation of the floors in Volyn temples attracted the attention of researches from the first excavations conducted in 1886 in the Assumption Cathedral of Vladimir. However, the floors of the church of St. John the Theologian in Lutsk is the most explored because of M. Maliewska's excavations.

Archaeological excavations in the towns of Volyn indicate a significant spread of ceramic claddings. This type of flooring with tiles of non-standard shape on the territory of Volyn is best represented on the Pinsk, Busk and Peresopnytsia detynet's.

In the XIV century relief tiles were started to be used in Volodymyr and Lutches'k because of influences from the West. Due to decline of the Galician-Volyn's state the tradition of using colored tiles in temples gradually decreased. A numerous summary of archaeological material in the article indicate on the complex history of this type of temple decoration, which should be explored in more details.

Key words: temples, ceramic tiles, Volodymyr, Lutches'k, M. Malevskaya.

Порівняльне вивчення окремих категорій предметів в археології є одним із найважливіших методів дослідження історії матеріальної культури. Однією з найпоширеніших категорій рухомих пам'яток княжих міст є долівкові керамічні плитки. Їх вивченням на галицько-волинських землях принагідно займалися і польові археологи (М. К. Каргер, Б. О. Тимошук, П. О. Раппопорт, Б. А. Томенчук, Ю. В. Лукомський) й історики мистецтва (О. Кошовий, Т. Чукова). Останнім часом зроблено спроби цілеспрямованого дослідження долівкових керамічних плиток Галицької землі (В. І. Матвеев). Однак ці дослідження, базовані переважно на опублікованих знахідках, є неповними. Оскільки часто знайдені випадково або під час розкопок плитки «непомітно» осідали в колекціях музеїв і не потрапляли в поле зору дослідників. Відтак питання цілеспрямованого з'ясування історії дослідження долівкових керамічних плиток на галицько-волинських землях досі не ставилося. Автор із врахуванням результатів власних досліджень та колекції, насамперед, Львівського історичного музею на основі виконаних раніше напрацювань [Терський, 2003; 2006; 2010] зробив спробу підсумувати наявну на сьогодні інформацію про джерельну базу та основні етапи дослідження цієї категорії знахідок XI–XIV ст. на території Волинського князівства.

Керамічні плитки – один із характерних елементів матеріальної культури княжого міста, невід'ємний елемент інтер'єру монументальних храмових споруд, що самі по собі є репрезентантами міст, як осередків адміністративної влади та господарської діяльності, свідченнями діяльності князів та їхніх політичних амбіцій. У галицькій та волинській археології цей тип старожитностей став добре відомим завдяки розкопкам 1882–1884 рр., які проводив місцевий парох Л. Лаврецький у Галичі, та розкопках 1886 р. під керівництвом В. Б. Антоновича та А. В. Прахова в Успенському соборі Володимира. Тоді під час розкопок храмів було виявлено добре збережені храмові долівки, вимощені різнокольоровими плитками. Їхній декоративний вигляд суттєво не постраждав із часом, тому полив'яні плитки найперше приваблювали увагу дослідників.

Різнокольорові керамічні плитки почали використовувати ще на початках храмового будівництва в Україні. За умови використання поширеного тоді взуття з м'якою підшоною використання поливної кераміки для настилання підлоги було достатньо практичним і раціональним.

Полів'яні керамічні плитки використовували вже при будівництві Десятинної церкви та Софійського собору. Були спроби пов'язати появу цього типу декорування підлоги в Україні з Болгарією [Иоаннисян, 1999]. Оглядове зведення тогочасних досліджень керамічних плиток було подано в статті Т. А. Чукової [1987: 113–118]. Дослідниця, враховуючи форму, наявність і характер орнаментациї, а також стійке компонування плиток за різними ознаками, виділила п'ять видів основних наборів.

Вивчення долівкових керамічних плиток Волині розпочалося під час перших розкопок 1886 р. у столичному **Володимирі**. Розкопки, проведені тут, згодом очікувано дали найбільшу на Волині кількість місцезнаходжень плиток.

Відтак варіанти оздоблення долівки Успенського собору у княжому Володимирі стали хрестоматійними [Чукова, 1987]. Плитки прямокутної, трикутної та ромбоподібної форми жовтого, зеленого, темно-коричневого та темно-синього кольорів були покладені на рожевому цем'янковому розчині. Підлога в апсиді собору *in situ* була набрана з фігурних плиток, які утворювали «зірчастий» малюнок. Цей малюнок укладали з плиток трьох форм – круг, прямокутник з увігнутими короткими і вигнутими довгими сторонами і квадрат, усі боки якого увігнуті. Товщина плиток – 2,5–3,5 см, розміри сторін – від 10 до 22 см. Встановлено, що викладену з майолікових керамічних плиток підлогу неодноразово ремонтували [Терський, 2010: 119, 128–129].

Ще один значний набір плиток походить із розкопок фундаментів «Старої катедри». Під час перших досліджень 1886 р. у вівтарі храму XII ст. простежена долівка з майолікових плиток, покладених концентрично до напівкола апсиди. Долівка підкупольного квадрата, що займав основне місце в інтер'єрі храму, була оздоблена омфалієм (колом), викладеним цими рівнобедреними трикутними плитками (в підкупольному квадраті знайдені тільки такі плитки; судячи з порядку їх укладання, вони утворювали коло) [Раппопорт, 1977: 261; Чукова, 1987: 17].

Уздовж північної стіни центральної апсиди збереглися в непотривоженому стані частина підлоги, що являє собою смугу з двох паралельних рядів жовтих та чорно-коричневих квадратних плиток, викладених у шаховому порядку. Плитки лежали на шарі підсіпки товщиною близько 30–40 см [Раппопорт, 1977: 260].

Частина квадратних плиток, покритих темною поливою, оздоблені нанесеними поверх білими або жовтими «скобочками». Малюнок та колір таких «скобочок» різний. Розміри сторін квадратних плиток 11–12 см, а трикутних близько 10 см. Товщина всіх плиток близько 2 см. Краї плиток вертикальні, тісто наскрізь червоне, злегка шарувате. У південно-західному куті храму були знайдені плитки з одноколірною поливою – жовтою, зеленою або коричнево-чорною але іншого набору – фігурні, що мали товщину трохи більше ніж 3 см і скошені краї.

Вздовж зовнішнього контуру апсиди малого храму зафіксовано використання для зміцнення цоколя недобудованого храму в ур. «Стара катедра» скріплених дуже слабким розчином прямокутних керамічних плиток без поливи з дуже сухого червоного, добре випаленого тіста [Раппопорт, 1977: 260].

Плитки з храму в ур. «Стара катедра» досі масово зустрічаються в орному шарі. Їхні збори у різний час неодноразово потрапляли у фонди різних музеїв: Українського національного музею у Львові (фрагменти тиньку з розписом, полив'яні плитки до підлоги, цегла, Дм-1464-1467), Державного археологічного музею у Варшаві [Rauhut, 1960, fig. XXIV, 4–6], Володимир-Волинського історичного музею [Терський, 2010: 154].

Полів'яні майолікові керамічні плитки підлоги квадратної, прямокутної, трикутної, ромбічної форми оздоблювали також головний храм володимирського подолу, розташований на протилежному від дитинця березі р. Смоч, відкритий розкопками М. Каргера у 1955–1956 рр.

Полів'яні керамічні плитки підлоги, серед них і одна рельєфна, знайдені на дитинці Володимира експедицією під керівництвом М. В. Малевської поряд з уламками дзвона, решток свинцевої покрівлі могли належати церкві Св. Іоакима і Анни «што в замку Володимерском». Дослідниця вважала, що храм слід шукати у південно-західному куті дитинця [Терський, 2010: 72].

Значна кількість керамічних плиток, знайдена на території дерев'яного храму XII ст. на острові Онуфрїївщина, внаслідок змиву ґрунту, опинилася на поверхні та була зібрана ще експедицією М. К. Каргера у 1955–1956 рр. Згодом, у 1975 р., коли локалізувати та дослідити храм намагалися експедиції М. М. Кучинка, знайдено кількадесят полив'яних плиток та шматок бронзового церковного начиння. А у 1982 р. експедиції Г. О. Пескової вдалося на невеликій площі на найвищій точці острова зібрати понад 700 полив'яних плиток, переважно трикутних, завтовшки близько 2 см, з рештками вапняного розчину. Площа вимощеної

плитками долівки становила близько 10×15 м [Терський, 2010: 101].

Судячи із знахідок в ур. Апостольщина, під час розкопок 1999–2000 рр. різночасових плиток до підлоги керамічну долівку мали храми східної частини Окольного города Володимира. Вони поліхромні, рельєфні та неполив'яні товщиною від 1,5 см, до 5,0 см. Там же знайдено рельєфні, мабуть фасадні керамічні плитки [Терський, 2010: 154–155, рис. 73; 98: 6].

У Володимирі плитки виготовляли гончарі, на користь чого може свідчити клеймо на денці екземпляру з колекції ВВІМ (Р5-46), виконане на зразок гончарних клейм [Терський, 2010: 154].

Угровськ. Під час досліджень 1996–1998 рр. О. Остап'юка та Ю. Мазурика на городищі в ур. «Церковище» поряд із кладовищем княжої доби виявлено 43 уламки керамічних плиток товщиною 2,3–3,0 см, вкритих зеленою, світло-зеленою, темно-зеленою та жовто-зеленою поливою [Mazuryk, 1998: 178]. Встановлені розміри двох квадратних плиток: 24,0x23,7x2,3–2,7 см та ?x25,0x2,4–2,7 см; та виявлено фрагменти розчину, на якому вони кріпилися [Мазурик, Остапок, 2017: 112].

Стоп'є. Під час розкопок П. Покришкіна в 1909 р. в середині фундаментів кам'яної вежі в двох горілих пластах зібрано в перевернутому стані керамічні плитки товщиною 2,5–4,3 см фігурної форми, покриті зеленкуватою та червоною поливою [Раппопорт, 2010: 218, рис. 12].

Лучеськ. Під час розкопок храму Св. І. Богослова у 1982–1987 рр. М. В. Малевська дослідила чотири горизонти підлоги XII–XVIII ст. з керамічних плиток, покритих зеленою та жовтою поливою. Початкова підлога церкви досліджена лише на площі апсиди, де не збереглися пізніші настили. Вона була складена з погано випаленої плінфи на шарі глини 4–5 см. Оскільки на цеглинах немає слідів стирання, можна здогадуватися, що якийсь період поверх них було покладено полив'яні керамічні плитки із скошеними краями, фрагменти яких знайдено під час розкопок. Плитки другої за чергою підлоги XIII ст. квадратні, полив'яні, зеленого кольору, без орнаменту. Товщина плиток 2,5 см, а величина сторони 17–18 см. Одна з плиток шестикутна, що вказує на орнаментальний спосіб мощення.

У другій половині XIV ст., очевидно, за Любарта Гедиміновича, коли інтер'єр церкви знову був докорінно перебудований, були покладені в розчин великі (зі стороною 23–24 см і 28–29 см, товщина близько 3 см) покриті поливою зеленого і жовто-зеленого кольорів керамічні плитки добре збереглися на значній площі на схід від вітарних стовпів та між ними. Одна з них круглої форми із

прокресленими ялинками по периметру. Значна частина плиток цього часу має геометричний орнамент, утворений різним сполученням двох паралельних ліній і насічкою між ними і в другому випадку – розміщених по діагоналях чи по осях стилізованих зображень ялиночок.

Мабуть одночасно з вимощенням долівки храму св. І. Богослова у 1370-ті рр. орнаментована плитка застосовується і в князівському палаці. З його підлоги могла походити полив'яна плитка з т.зв. солярними знаками, виявлена як покриття галереї на замковій стіні у 2006 р. Її розміри – 15x15 см, товщина – 4–5 см [Терський, 2006: 109].

Головний храм пригородка – храм св. Димитрія, досліджений розкопками 1968 р., здійсненими під керівництвом М. П. Кучери, виявив долівку храму у вигляді шару вапна завтовшки 18 см, що перекриває земляну засипку фундаменту. На ранніх етапах функціонування храму або ж його попередника, долівка була вкрита керамічними плитками з коричневою поливою, фрагменти яких зустрінуті під час розкопок.

На лівобережному передмісті Лучеська неподалік давнього церквища храму св. Пантелеймона на Церковній гірці Г. В. Охріменко в 1970 р. зібрав знахідки прямокутних полив'яних керамічних плиток, які було передано на зберігання до Торчинського краєзнавчого музею [Терський, 2006: 99].

Пересопниця. На дитинці літописного міста під час розкопок В. та С. Терського в 1974–1995 рр. в культурному шарі та в заповненні споруд XII–XIII ст. знайдено понад три десятки полив'яних долівкових плиток завтовшки 20–27 мм, з них 12 – поряд діючого храму Св. Миколая. Один фрагмент керамічної плитки із скошеними краями, товщиною 2,5 м сильно покритий зверху коричневою поливою по білому ангобу у вигляді смуги шириною 6–7 мм, проведеної по периметру, а один – без поливи. Коричнева полива переважає на більшості фрагментів плиток, виявлених на городищі.

Частина з виявлених плиток могла належати до восьмикутного дерев'яного храму на зламі XIII–XIV ст., дослідженого розкопками В. Шолом'янцева-Терського поряд з діючим храмом св. Миколая у 1992 р. Серед зібраних на церквищі плиток, переважають прямокутні. Проте два екземпляри мають криволінійні пропорції. Фрагмент майолікової плитки з т.зв. «петлеподібним узором» (на темно-коричневому тлі орнамент білою емаллю), виявлений у комплексі другої половини XIII ст., має аналогії у вузько датованих храмах: церкві Св. Апостолів у Білгороді Київському 1197 р. (розкопки В. В. Хвойки) та Успенському соборі і Ризоположенській церкві на Золотих воротах Володимира Суздальського, зведених у 1190-х рр., а також на дитинці Пліснеська [Терський, 2003: 55].

За межами дитинця Пересопниці долівкових плиток княжої доби не виявлено.

Чемерин. В ур. Острів у заповненні споруд разом із керамікою XIII–XIV ст. зібрано 5 уламків квадратних керамічних плиток без поливи автовшки 2,3–2,5 см та сторонами понад 13 см [Терський, 1993].

Дорогобуж. У 2013 р. північніше Успенської церкви було виявлено шар будівельного сміття, винесеного під час ремонту церкви під час відбудови десь на зламі XIV–XV ст. Окрім уламків глиняного посуду XII – першої половини XIII ст., уламки цегли-плінфи, з якої було збудовано церкву у 70-х роках XII ст., фрагментів тиньку із фресковим розписом, зібрано облицювальні плитки, якими була оздоблена давня церква. Серед цілих та уламків виробів, виділені дві групи квадратних плиток: більші – з різнокольоровою поливою, розміром сторони 11,5–12,0 см, завтовшки 1,4–2,0 см. На них зустрічаються два типи орнаменту, створеного лініями, що утворюють коло з крапкою в центрі та лініями, які нагадують фігурні дужки. Менші плитки, одноколірні, мали довжину сторін 5,5–6,1 см та товщину 2,3–2,5 см [Прищепа, Бабінчук, 2013: 161].

На замку *Данилів* у культурних напластуннях XIII і, можливо, XIV ст. на центральній ділянці, поблизу існуючої церкви завдяки дослідженням П. Раппопорта та М. Островського в 1968 р. зібрано фрагменти полив'яних керамічних плиток, характерних для XII–XIII ст., які вказують на існування тут храму. Вони знайдені південніше і північніше від церкви вище житлових комплексів XII–XIII ст. Керамічні плитки квадратні; розмір їхніх сторін коливається від 20 до 21 см, а товщина 2,1–2,5 см. Знайдено також кілька плиток більшого розміру, зі сторонами 24,5 см при товщині 2,6–2,9 см. Краї плиток скошені або вертикальні, тісто сіре з рожевим відтінком, без домішок, добре пропалені. На верхній поверхні плиток збереглася подекуди яскрава блискуча поливу зеленого та коричневого кольорів. Слід зазначити, що на декількох шматках плиток видно затеклі поливи, що покривають сколені бічні поверхні; очевидно, плитки потріскалися ще під час виробництва. Спектральний аналіз поливи, виконаний у Санкт-Петербурзі, показав, що вона мала свинцево-кремнеземний склад (кремнезем – 17–33 %, окис свинцю – 52–76 %). Для зеленої поливи були використані мідні і свинцеві, а для коричневої поливи – свинцеві і залізни барвники. Товщина шару поливи 50–80 мікронів [Раппопорт, 1971: 161].

Белз. У 1930 рр. в ур. Монастирище на лівому березі р. Річиці, де існував один із посадських районів міста XII–XIII ст., на мисовому підвищенні овальної форми розміром 210 x 120 м зібрано декілька керамічних плиток. Повністю збережена

плитка розмірами 9,7×10,2×3 см, вкрита поливою вишневого кольору [Петегирич, 2006: 15]. На приміському монастирищі XII–XIII ст. в ур. Трійця, що займало овальне підвищення розміром 160×140 м. на лівому березі р. Річиці знайдено полив'яні керамічні плитки [Пастернак, 1986: 162]. Під час розкопок 2005 р. О. Лазурка біля храму св. Миколая дитинці під час реставрації каплиці св. Валентина знайдено полив'яні керамічні плитки з поліхромним орнаментом. Їх знайдено також 1980 р. у шурфі, закладеному зі західної сторони церкви.

Перемиль. На північному посаді в ур. Задуб'я, що примикав до присілка Гумнища на лівому березі р. Стир на схилі вище кладовища із під плитовими похованнями під час розкопок 1985 р. знайдено уламок полив'яної керамічної плитки підлоги завтовшки близько 3 см [Шеломенцев-Герский, 1987].

Буськ. Під час досліджень 1998–2018 рр. території міста було виявлено два прицерковних кладовища княжої доби із керамічними долівковими плитками XII–XIV ст. Зокрема, у 2001 р. розкопками П. М. Довганя на південній ділянці т. зв. Великого городища у культурному шарі XII–XIII ст. поряд із двома фрагментами квадратної полив'яної долівкової плитки були досліджені поховання першої половини XIII ст. [Довгань, 2008: 141]. Ще одне прицерковне кладовище знаходилося на території т. зв. Малого городища, розташованого при злитті р. Західний Буг та Полтви. Під час розкопок 2015–2018 рр. тут у напластуваннях XII–початку XIII ст. зібрано понад 300 різноформатних долівкових плиток, покритих однотонною жовтою, коричневою, зеленою поливою. Частина плиток складної конфігурації могла використовуватися не лише укладання омфалія, а й для складніших композицій.

Пліснеськ. Під час розкопок 1940–1959 рр., проведених Я. І. Пастернаком, І. Д. Старчуком, В. К. Гончаровим та М. П. Кучерою знайдено 168 фрагментів плиток, серед них 106 полив'яних, які походять із напластунів XII–XIII ст. З цієї кількості переважна більшість із них квадратні, трикутних плиток на городищі було в кілька десятків разів менше. Вони мають форму рівнобедреного трикутника і поділяються за розмірами на дві групи. Дві плитки мають сторони по 13, 9 і 9 см, третя – 9, в та приблизно 17,5 і 17,5 см (краї збереглися лише на довжину 10 см). Товщина плиток 1,8–2,4 см. Три з них мають жовту поливу, одна – зелену [Кучера, 1962: 51].

Квадратні плитки можна поділити також на дві групи. Першу групу (38 фрагментів) становлять плитки з незначно скошеною по краях лицьовою поверхнею. Скоси завширшки 1,5 см утворені різанням верхнього краю плиток ножем. Найбільший фрагмент має розміри 13×16 см, тобто сторони

були довші 16 см. На 24 фрагментах плиток цієї групи є коричнева, зелена, дуже рідко жовта полива.

Другу групу квадратних плиток становлять плитки з рівною лицьовою поверхнею. В чотирьох випадках вдалося встановити їхні розміри – 16×16 см. На 43 фрагментах від плиток цієї групи зустрілася полива тих самих кольорів, що і на плитках попередньої групи. На відміну від попередньої групи полива на цих плитках має більш матові тони. Частина полив'яних фрагментів плиток обох груп ошлакована (від перебування у вогні) [Кучера, 1962: 53].

Ці плитки належали до двох церквич – в ур. «Замчисько» та «Оленин парк», які залишились від князівських храмів другої половини XII ст. [Гринюка, 2016].

Близько 40 плиток та фрагментів знайдено під час розкопок Р. С. Багрія у 1970–1972 рр. на західній частині тераси (ур. Церквиська), що оперізує дитинець із трьох сторін. Вони переважно квадратні, без поливи або одноколірні. Більшість із плиток з розкопок 1940–1972 рр. зберігається у фондах Львівського історичного музею. Плитки без поливи інколи мають сліди вапняного розчину з обох сторін, пошкодження поверхневі, або ж за характером шорсткої поверхні нагадують собою стіновий матеріал. Натомість долівкові плитки з добре заглаженою поверхнею, слідів вапняного розчину, як правило, не мають. Зате часто на них помітні сліди рідкого глинистого розчину, можливо, з додаванням вапна [Фонди ЛІМ «Київська Русь»].

Пінськ. Під час розкопок 1955 та 1957 рр. на Замковій горі (дитинці) у культурному пласті кінця XI–початку XII ст. виявлено 546 уламків і цілих полив'яних керамічних плиток без зв'язку з якими-небудь слідами кам'яної або дерев'яної будівлі: плитки лежали в культурному пласті невпорядковано. Слідів розчину на плитках, як правило, немає, і лише на 10 примірниках помітні слабкі сліди вапна на тильній стороні.

Плитки, які складають понад 30 різних варіантів форм, зроблені з білої глини з домішкою досить великих зерен кварцу; тісто грубе, шарувате. Випал не завжди достатній, оскільки всередині плиток часто помітна сіра пляма не до кінця обпаленої глини.

Тильна сторона оброблена грубо; на ній помітні вм'ятини, сліди пальців, соломи. Товщина плиток здебільшого від 21 до 26 мм, хоча трапляються поодинокі екземпляри меншої (15–19 мм) і більшої (до 35 мм) товщини. Краї плиток скошені їх лицьова сторона покрита одноколірною поливою; переважно, коричневого, зеленого і жовтого кольору, інколи різних відтінків. Своєрідною є полива кремо-

вого кольору (кольору слонової кістки), можливо, як варіант жовтої. Товщина шару поливи – 0,5–1,0 мм. Іноді вона частково заливає бічні скоси і потрапляє навіть на тильну сторону [Равдіна, 1963: 111].

Отже, археологічні розкопки волинських міст вказують на значне поширення керамічних набірних підлог. Такого типу підлоги з плитками нестандартної форми на території Волині найкраще представлені на церквизах дитинців Пінська, Буська та Пересопниці.

Підлоги князівських храмів у XII–на початку XIII ст. оздоблювались, переважно, більш парадними плитками з поліхромним орнаментом, аналогічні білгородським. Порівняння набірних долівок волинських храмів із долівками сусідніх земель: Київської та Галицької однозначно вказує на тісний зв'язок волинських будівничих храмів із Київщиною. Відомо, що у бокових приміщеннях бідніших храмів часто застосовувались плитки без поливи. У XIV ст., можливо, внаслідок західних впливів, у Володимирі та Лучеську починають використовувати рельєфні плитки, отримувані формуванням плиток у різьбленій дерев'яній формі.

Із занепадом Галицько-Волинської держави традиція використання різнокольорових полив'яних плиток у храмах поступово занепадає. Чисельний узагальнений у статті археологічний матеріал вказує на складну історію цього типу декорування храмів, яку належить детальніше вивчати.

1. *Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь»*; 2. Гринюка, Б. (2016) *Керамічні плитки з Пліснеського городища (за матеріалами І. Старчука і М. Филипчука). Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 27–28 жовтня 2016 року. Галич, 58–64*; 3. Довгань, П. (2008). *Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження Львівський національний університет імені Івана Франка. Вісник Інституту археології. Львів. Вип. 3, 136–195*; 4. Иоаннисян, О. (1999). *О происхождении традиции убранства полов поливными керамическими плитками в средневековой архитектуре славянских стран (Преслав–Киев–Гнезно). Средневековая архитектура и монументальное искусство. СПб, 25–315. Кучера, М. (1962). Древній Пліснеск. Археологічні пам'ятки УРСР. Т. 12. Київ, 3–56*; 6. Мазурик, Ю., Остап'юк, О. (2017). *Любомльський краєзнавчий музей – продовжувач в дослідженні літописного Узгровська (до 810-річчя першої писемної згадки про літописне місто Узгровськ і до 133-річчя початку досліджень археологічної пам'ятки). Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г.Бондаренко, О.Остапюк,*

А.Силук. Луцьк, 103–116; 7. *Пастернак, Я. (1986). Праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології. Надбужанина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмищина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. Т. 1, 149–164*; 8. *Петегурич, В. (2006). Язичництво і початки християнства у Белзькій та Червенській землях. Белз та Белзька земля. Белз. Випуск 2, 13–17*; 9. *Прищеп, Б., Бабінчук, Л. (2013). Нові надходження до відділу археології Рівненського обласного краєзнавчого музею у 2011–2012 роках. Наукові записки. Випуск XI. Рівне, 159–162*; 10. *Радица, Т. В., (1963). Поливные керамические плитки из Пинска. Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Випуск 96, 110–112*; 11. *Раппопорт, П. А. (1954). Волинские башины. Материалы и исследования по археологии СССР. № 31. Ленинград: Наука, 202–223*; 12. *Раппопорт, П. (1971). Данилов. Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Випуск 125, 82–86*; 13. *Раппопорт, П. (1977). «Стара кафедра» в околицях Володимира-Волинського. Советская археология, № 4, 253–266*; 14. *Терський, С. (1993). Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988–1990 років. Наукові записки Львівського історичного музею. Вип. I. Львів, 27–41*; 15. *Терський, С. (2003). Пересопниця. Краєзнавчий нарис. Рівне: Азалія*; 16. *Терський, С. (2006). Лучеськ X–XV ст. Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”*; 17. *Терський, С. (2010). Княже місто Володимир. Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”*; 18. *Чукова, Т. (1987). Давньоруські керамічні поливні плитки. Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Вип. 190, 13–19*; 19. *Чукова, Т. (2004). Алтарь древнерусского храма конца X–первой трети XIII в. Основные архитектурные элементы по археологическим данным. СПб.: Петербургское Востоковедение*; 20. *Шеломенцев-Терский, С. (1987). Древнерусский Перемель. Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции.– Суздаль. М.: Наука, 283*; 21. *Мазурик, J. (1998). Badania archeologiczne latopisowego Uchowiska. Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. Lublin; Chelm; Zamość. Т. 3, 175–182*; 22. *Rauhut, L. (1960). Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Materiały wczesnośredniowieczne, t. 5. Warszawa, 231–259.*

References

1. *Funds of the Lviv Historical Museum "Kievan Rus"*; 2. *Grinyuk, B. (2016), Ceramic tiles from Plisnesky settlement (based on materials by I. Starchuk and M. Filipchuk), In Halych and Halych land; experience and problems of preservation of historical and architectural heritage of medieval cities in Ukraine and Europe, Materials of international scientific conference, Halych, October 27–28, Halych, 58–64*; 3. *Dovgan, Peter (2008), Busk Archeological Complex: Status and Prospects of the Research Ivan Franko National University of Lviv, In Bulletin of the Institute of Archeology, Lviv, Issue 3, 136–19*; 4. *Ioannisyian, O. (1999), On the origin of the tradition of decorating floors with glazed ceramic tiles in the medieval architecture of the Slavic*

countries (Preslav – Kiev – Gniezno) [In Russian], *Medieval architecture and monumental art*, St. Petersburg, 25–31;

5. Kucera, M. (1962), *Ancient town Plisnesk* [In Ukrainian], In *Archaeological Sights of the Ukrainian SSR*, T. 12, Kiev, 3–56;

6. Mazurik Yu., Ostapyuk O. (2017), *Museum of Lyuboml of Local Lore continuation in the study of the chronicle of Ugrovs'k (to the 810th anniversary of the first first written mention of the chronicle Ugrovs'k city and to the 133rd anniversary of the beginning of research of the archaeological monument)*, In *Past and present Volhynia and Polissya Lyuboml and Lyuboml' land in Ukrainian and European history*, *Scientific collection*, Issue 63, *Materials of the International Historical and Local History Conference*, October 24–25, 2017, Lyuboml. Orderly G. Bondarenko, O. Ostapyuk, A. Silyuk (Ed.), Lutsk, 103–116;

7. Pasternak, Ya. (1986), *Historical and princely times of the Belz land in the light of archeology, Bug river basin, Sokal', Belz', Radekhiv', Kamin', Kholm regions and Pidlyashshia*, *Historical memoir collection*, New York; Paris; Sydney; Toronto, Vol. 1, 149–164;

8. Petegirich, V. (2006), *Paganism and the beginnings of Christianity in the Belz' and Cherven' lands, Belz and Belz' land*, *Belz*, Issue 2, 13–17;

9. Prishchepa, B., Babynchuk, L. (2013), *New additions to the Department of Archeology of the Rivne Regional Museum of Local History in 2011–2012*, In *Scientific Notes*, Issue XI, Rivne, 159–162;

10. Ravdina T. (1963), *Glazed ceramic tiles from Pinsk*, In *Brief Communications of the Institute of Archeology, Academy of Sciences of the USSR*, Issue 96, 110–112;

11. Rappoport, P. (1971), *Danilov*, In *Brief Communications of the Institute of Archeology, Academy of Sciences of the USSR*, Issue 125, 82–86;

12. Rappoport, P. (1977), «The old chair» in the vicinity of Volodymyr-Volynsky [In Russian]. In *Soviet Archeology*. No. 4, 253–266;

13. Tersky, S. (1993). *Annalistic Chemerin. Results of archaeological researches 1988–1990 years*. In *Scientific notes of the Lviv Historical Museum*. Issue I. Lviv, 27–41;

14. Tersky, S. (2003). *Peresopnytsia. Local studies*. Rivne: Azalia;

15. Tersky, S. (2006). *Luches'k X–XV centuries*. Lviv: *View of the Lviv Polytechnic National University* ;

16. Tersky, S. (2010). *Princely city Volodymyr*. Lviv: *View of the Lviv Polytechnic National University* ;

17. Chukova, T. (1987). *Ancient ceramic glazed tiles*. In *Brief Communications of the Institute of Archeology, Academy of Sciences of the USSR*. Issue 190, 13–19;

18. Chukova, T. (2004). *Altar of ancient Russian temple of the end of X-first third of XIII century. The main architectural elements are archaeological data*. St. Petersburg: *St. Petersburg Oriental Studies*;

19. Shelomentsev-Tersky, S. (1987). *Ancient Russian town Peremil*. In *Problems of Soviet Archeology in the light of the Decisions of the XXVII Congress of the CPSU: Theses of the Reports of the All-Union Conference*. Suzdal, 1987. Moscow: *Nauka*, 283;

20. Mazuryk, J. (1998). *Archaeological research of the annalistic town Uhrowsk*. In *Archeology of Central and Eastern Poland*. Lublin; Chel'm; Zamość, Vol. 3, 175–182;

21. Rauhut, L. (1960). *Early mediaeval materials from the territories of Ukraine in the State Museum of Archeology in Warsaw.. Early medieval materials*, Vol. 5. Warsaw, 231–259.